

мических стратегий, 2006. 5. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., "Экономика, 2003. 6. Коппель О.А. Моделирование места та роли України в системі світових цивілізацій // Міжнародна науково-практична конференція "Моделирование міжнародних відносин". К., 2004. – С. 51. 7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романогерманскому. – М., 1991. 8. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К.: Основи, 1995. 9. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия.:

Учеб. пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С.Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. 10. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., "Экономика, 2003. – С.47-48. 11. Медведко Л.И. Россия, Запад, Ислам: "столкновение цивилизаций – Жуковский; М.: Кучково поле, 2003. – С.63. 12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С.243-245.

Надійшла до редколегії 12.09.11

В. Головченко, д-р політ. наук

УКРАЇНА – ДЕРЖАВА-СПІВЗАСНОВНИК ООН: МІФИ Й ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

У статті висвітлюються маловідомі обставини поновлення міжнародної діяльності Української РСР та входження її до числа держав-співзасновників ООН, з'ясовуються дійсні мотиви сталінської дипломатії в забезпеченні цього процесу.

The article spotlights less known circumstances of renewal of Ukrainian SSR' international activity and its including in circle of the initial members of the United Nations Organization, analyzes real motives of Stalin's diplomacy in providing of this process.

Четвертий період Другої світової війни (і водночас третій, завершальний – Великої вітчизняної), що почався на німецько-радянському фронті визволенням Правобережної України й виходом Червоної армії на західні кордони Радянського Союзу 1939 р., в його внутрішньополітичному розвитку був позначений не менш вражаючими подіями: 28 січня 1944 р. в "Правді" було опубліковано інформаційне повідомлення про єдиний за всі воєнні роки черговий пленум ЦК ВКП(б), а відразу по його завершенні вперше скликана з початку війни X сесія Верховної Ради СРСР прийняла істотні зміни до Конституції 1936 р.

Пленум правлячої партії розглянув пропозиції Раднаркому СРСР "Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин" і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради СРСР. Вже скликання партійного пленуму виглядало доволі неординарною подією, адже навіть з'їзди ВКП(б) протягом 1939-1952 рр. взагалі не проводилися. Сесія ж Верховної Ради спершу протягом трьох днів розглядала рутинні бюджетні питання, але 1 лютого з доповіддю "Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати" на ній виступив заступник голови РНК СРСР і нарком закордонних справ В.Молотов [6, 1944, 2 лютого].

Коротке обговорення питання закінчилося ухваленням запропонованих законів – "Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський" та "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат".

Пояснюючи назрілу потребу прийняття таких надзвичайних рішень (адже йшлося про децентралізацію ключових союзних відомств у розпал війни), В.Молотов зазначив, що ухвалення конституційних поправок зумовлене потребою посилення оборонної могутності СРСР, "політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік", їхньою "зрислою потребою... у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами" й має на меті "розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами". Звичною для тих часів лексикою В.Молотов назвав рішення X сесії "новим кроком у практичному розв'язанні національного питання в багатонаціональній радянській державі, новою перемогою Ленінсько-Сталінської національної політики" [5, 1944, 2 лютого].

Відповідно до рішень партійного пленуму її сесії Верховної Ради було змінено "сталінську конституцію", зокрема, в ст. 18-а зазначалося: "Кожна союзна республіка має право вступати у безпосередні зносини з іно-

земними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками". До Конституції УРСР від 30 січня 1937 р. ця стаття увійшла через місяць як 15-б, а ст. 30 про повноваження Президії Верховної Ради Української РСР була доповнена пунктами и) "призначає і відкликає повноважних представників Української РСР в іноземних державах" та і) "приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав" [6, 1944, 6 березня].

Але якщо для пересічних радянських громадян такі конституційні зміни виглядали абсолютно незрозумілими з огляду на всю попередню практику державного будівництва в СРСР, то союзницький дипломатичний корпус ще напередодні виступу В.Молотова на сесії Верховної Ради отримав недвозначне попередження. В розмові між послом США у Москві В.А.Гарріманом та двома високопосадовими працівниками НКЗС СРСР ті стверджували, що в кожній із радянських республік будуть створені наркомати оборони та окремі армії, причому такі зміни в державному устрої Радянського Союзу мають на увазі практику Британської співдружності націй щодо набуття міжнародної правосуб'єктності її домініонами за Вестмінстерським статутом від 11 грудня 1931 р. [18, р.809].

Щоправда, ввести в оману досвідченого дипломата-радянолога, який іще в 1925-1928 рр. безпосередньо познайомився з більшовицькою державно-національною політикою в якості співвласника марганцевої концесії в Грузинській СРР, наркоматівським урядовцям не вдалося. У повідомленні до Білого дому американський посол наголосив, що "насправді дивно, що оборона і закордонні справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки чому Центр зберігає свою владу" [19, р.120].

Хоча В.Молотов і віднайшов у багатотомному дорожку "вождя народів" потрібні слова, сказані в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) щодо можливості в майбутньому роз'єднання окремих із тих наркоматів, які саме тоді зливалися, однак західні аналітики не мали жодних ілюзій стосовно меж, до яких може сягати "розширення прав союзних республік". "Центральний контроль Москви, – як зазначав в одному з документів керівник східноєвропейського відділу держдепартаменту К.Болен, – ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так буде й надалі" [19, р.811]. "Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, – сходився з ним на думці В.А.Гарріман, – він все одно буде керуватися та урядуватися центральним комісаріатом у Москві" [19, р.821].

Не дивно, що більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників-міжнародників сходяться на тому, ніби ідея

запровадити конституційні перетворення з'явилася в радянських керівників лише наприкінці 1943 р. – після закінчення переговорів "великої трійки" в Тегерані. Як відомо, президент США Ф.Д.Рузвельт виклав на них американську позицію щодо створення в майбутньому принципово нової міжнародної організації безпеки і співробітництва – Об'єднаних Націй. А вже через два місяці, згідно з рішеннями X сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання, всі 16 радянських соціалістичних республік стали де-юре суб'єктами міжнародного права.

Щоправда, для остаточного юридичного оформлення цього статусу рішення сесії мали затвердити республіканські Верховні Ради, чим пояснюється поспішність, із якою це робилося. Подекуди не очікували навіть на визволення республіканських столиць, а проводили сесії Верховних Рад в перших-ліпших містах, звільнених від окупантів. Приміром, VI сесія Верховної Ради Білоруської РСР проходила у березні 1944 р. не в Мінську, а в Гомелі, а III сесія Верховної Ради Латвійської РСР у жовтні того ж року не в Ризі, а в Даугавпілсі. Хоча VI сесія Верховної Ради УРСР, яка 4 березня 1944 р. ухвалила Закон "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР", і проводилася в Києві, проте до остаточного визволення Радянської України ще залишалося більше, ніж півроку.

Звичайно, навіть позірний статус "суверенних держав" давав Сталіну можливість активніше використовувати союзні республіки в зовнішньополітичній діяльності, приміром, як кількісний чинник при голосуванні в майбутній ООН. Але напевно чіткі зазначені конституційні зміни були продиктовані включно прагненням сталінського керівництва збільшити представництво СРСР у майбутній міжнародній організації безпеки і співробітництва – узгодивши вже на конференції в Думбартон-Оксі (США, Вашингтон) 21 серпня – 28 вересня 1944 р. принцип одногосподності постійних членів Ради Безпеки ООН, кремлівський диктатор міг не турбуватися про збільшення контрольованих ним голосів у Генеральній Асамблеї, що мала відігравати другорядну роль.

На думку автора, більш обґрунтованою є поширена на Заході версія, що підвищенням міжнародно-правового статусу союзних республік Кремль розраховував легітимізувати територіальні анексії 1939-1940 рр., які не визнавалися західними союзниками, а також розширити після перемоги кордони СРСР за рахунок майбутніх сателітних країн. А наявність у розпорядженні радянського вождя відразу двох відомств закордонних справ (центрального і республіканського) створювало додаткові дивіденди – ефект "двостволки", як це влучно назвав В.А.Гарріман.

Не випадково ще 1 березня 1944 р. на відкритті сесії Верховної Ради УРСР перший секретар ЦК КПУ і голова РНК республіки М.Хрущов заявив, що землі Холмщини, Грубешова, Ярослава та інші український народ розглядає як свої споконвічні. А 19 березня вже особисто В.Молотов у розмові з Гарріманом наголосив: "Наші українці й білоруси критикують нас за лінію Керзона, вказуючи на те, що західніше цієї лінії перебувають чисто українські і білоруські райони, з передаченою котрих Польщі вони не можуть погодитися" [7, с.60].

Слушною видається й поширена серед науковців з української діаспори думка, що важливим чинником у цій справі були також внутрішньополітичні міркування Кремля. Наданням союзним республікам формальних прав на зовнішньополітичну діяльність Сталін "саме робив поступку національному розвитку їх, намагаючись цими поступками злагодити суперечливі національні відносини і тим зміцнити великодержаву" [2, с.21]. А вже повернення радянської влади в Україну після

двох-трьох років нацистської окупації потребувало додаткових заходів щодо відновлення її легітимності. Більшовицька влада намагалася продемонструвати українцям кардинальну відмінність своєї політики від здійснюваної окупантами політики національного приниження та показати реальні позитивні зміни в національній політиці Кремля.

Тому вищезгадані конституційні зміни були саме на часі: "Український народ, – зазначала 15 лютого 1944 р. "Радянська Україна", – схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв'язанні національного питання, новий ступінь у розвитку і зміцненні своєї державності... Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії Радянської України". Про масштаби пропагандистської кампанії стосовно результатів X сесії Верховної ради СРСР та VI сесії Верховної Ради УРСР свідчить той факт, що лише у Харкові навесні 1944 р. в зв'язку з цими подіями було проведено 662 мітинги, в яких взяло участь 172 426 чоловік [3].

Таким чином, рішення про конституційні зміни й створення республіканських НКЗС ніби виступали в ролі певної поступки Москви національним республікам, передусім регіонам, що були збудені національно-визвольними рухами. Вони мали пом'якшити повторну інкорпорацію до складу СРСР країн Балтії та західних областей України і Білорусі – регіонів, в яких точилася справжня партизанська війна. У своїй книзі "Рузвельт і росіяни" держсекретар Е.Стетініус згадував, що 7 лютого 1945 р. президент США мав приватну бесіду з Сталіним, в якій хитрий кремлівський господар поскаржився на свою важку і непевну позицію в Україні. "Ніхто не міг визначити розмір труднощів в Україні, – згадував Е.Стетініус, – але ми у Вашингтоні, звичайно, чули під час німецького наступу, що Україна може відірватися від СРСР" [21, р.246].

В складеному британським військовим міністерством огляді радянської політики в Західній Україні від 13 грудня 1945 р. зазначалося, що поряд із такими заходами, як бойові дії проти УПА та депортації сімей учасників націоналістичного руху, влада активно застосовує панслов'янську й антисепаратистську агітацію, а також пропаганду конституційних перетворень. "Навряд чи наразі є сумніви, – наголошувалося в документі, – що ці заходи були здебільшого замислені як поступки національним почуттям у радянських республіках, особливо в Україні" [15, р.175-176].

Сталінська влада пильно стежила за реакцією повстанців щодо рішень X сесії Верховної Ради СРСР. "З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), – йшлося в одному з повідомлень в ЦК КП(б)У із західних регіонів, – особливо про наркомати Заксправ і НКО (наркомат оборони. – Авт.), з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись" [13, ф.1, оп.70, спр.871, арк.124-125]. Водночас не варто забувати, що широко розрекламована могоутнім кремлівським пропагандистським апаратом турбота про "торжество сталінської національної політики" й "розширення прав союзних республік" та "дружбу народів СРСР" розгорталася на тлі реалізації рішення Президії Верховної Ради СРСР від 11 лютого 1944 р. про позбавлення державності низки народів – балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, чеченців.

Ще один надзвичайно важливий міжнародно-політичний аспект конституційних перетворень впливав із близьких перспектив вступу Червоної армії на територію країн Центрально-Східної Європи. В контексті передвоєнної "наступальної зовнішньої політики

СРСР", годі було й сподіватися, що Сталін залишиться осторонь питання розширення своєї імперії, чи то територіально, чи шляхом зміни політичної орієнтації суміжних країн (радянiзації). З огляду на це, вищезгадані поправки до Конституції СРСР створювали легальний механізм для включення до складу Союзу нових радянських республік.

Україні, враховуючи її ключову роль у розв'язанні проблем, пов'язаних із міжнародно-правовим оформленням повоєнних західних державних кордонів СРСР, а також з огляду на безпосереднє сусідство та етнічні зв'язки з державами Центрально-Східної Європи, які сталінське керівництво готувалося радянiзувати по завершенні Другої світової війни, зважаючи на масштаби повстанської боротьби в її західних регіонах, відводилося особливе місце в політиці Сталіна. Таким чином, зовсім не випадковим було те, що УРСР не лише першою з-посеред союзних республік почала розбудову своїх зовнішньополітичного і оборонного відомств, але й єдиною, котра призначила обох своїх наркомів.

5 лютого 1944 р., тобто за місяць до формального заснування Наркомату закордонних справ УРСР, його керівником Указом Президії Верховної Ради УРСР було призначено заступника наркома закордонних справ СРСР в справах слов'янських країн, відомого вітчизняного драматурга й колишнього голову Спілки письменників України О.Корнійчука. З початком Великої вітчизняної України широко знайомі стали його п'єси "Партизани в степах України" (1941) і "Фронт" (1942), що за особистим розпорядженням Сталіна навіть була надрукована в "Правді", оскільки в ній висвітлювався життєво важливий для перемоги над ворогом, але й болісний конфлікт між старою і новою генераціями командирів Червоної армії.

Офіційно повідомлялося, що "утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О.Є. зустрінуте з почуттям глибокого задоволення" [6, 1944, 15 лютого]. Насправді ж кандидатура О.Корнійчука органічно вписувалася в тогочасну кремлівську кадрову політику в УРСР – висунення на вищі державні посади представників національної інтелігенції. Приміром, у 1943 р. заступником голови РНК УРСР (до 1948 р.) був призначений визначний український поет-лірик М.Бажан, а наркомом освіти – директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, новатор поетичної форми П.Тичина, що навіть не був членом більшовицької партії.

Очевидно, що вперше безпосередньо з міжнародною проблематикою О.Корнійчук зіткнувся при підготовці (за вказівкою Кремля) статті для "Радянської України" з приводу встановлення повоєнного радянсько-польського кордону. Вона побачила світ 19 лютого 1943 р., коли вже два місяці як тривало визволення радянськими військами окупованої території УРСР, і започаткувала обговорення в офіційній пресі так званого "польського питання", передусім державної належності західноукраїнських і західнобілоруських земель. Наступного дня стаття О.Корнійчука була передрукована московською "Правдою", а невдовзі драматурга було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР В. Молотова в справах слов'янських країн. Зрозуміло, що це мало загалом символічне значення, оскільки Польща, Чехословаччина і Югославія на той час залишалися окуповані нацистською Німеччиною та її союзниками, а Болгарія навіть належала до останніх (не говорячи вже про створені з дозволу офіційного Берліна Словацьку Республіку й Незалежну хорватську державу).

Разом із тим, протягом річного перебування в кабінетах союзного зовнішньополітичного відомства О.Корнійчук мав змогу тісніше познайомитися з його функціями, структурою та особливостями діяльності, налагодити особисті контакти, що стануть у нагоді на чолі НКЗС УРСР. Драматург усерйоз сприйняв своє призначення і вже через кілька днів передав голові М.Хрущову начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства республіки. "Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, – зазначалося в ній, – дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами" [13, ф.1, оп.23, спр.323, арк.3-4].

Обґрунтовуючи право республіки на участь у повноєвній міжнародній мирній конференції й конференціях із перемир'я з Румунією та Угорщиною, нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім, великими людськими й матеріальними втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською агресією. Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС О.Корнійчук називав і встановлення дипломатичних зв'язків "з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.65].

Але справжній вихід УРСР на міжнародну арену діяльності, на думку О.Корнійчука, мало забезпечити встановлення дипломатичних відносин з Великою Британією і США. "Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами, – цілком обґрунтовано пояснював О.Корнійчук, – або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах".

Для виконання цього завдання О.Корнійчук пропонував М.Хрущову звернутися до В.Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні та Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, він вважав за доцільне організувати через Англійсько-Російський парламентський комітет спеціальний запит до Палати громад із цього питання. Нарком інформував голову уряду УРСР про те, що британський і американський послы в СРСР – К.Керр та В.А.Гарріман у бесіді з В.Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім'я О.Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду. Зокрема, британський посол зазначав: "Коли Ви з часом улаштуєтесь й остаточно призвичаїтесь до ваших нових обов'язків, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.65].

В разі прибуття Керра й Гаррімана до Києва нарком розраховував влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення зазначеного питання посольствами СРСР у Великій Британії та США відразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами. О.Корнійчук наголошував і на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на міжнародній арені щодо роз'яснення ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з нацистською Німеччиною, політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію за своєю участю.

Тоді ж – 9 лютого 1944 р. О.Корнійчук представив М.Хрущову план організації НКЗС УРСР. Згідно запропонованого штату, наркому належало мати двох заступників – по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції 1-го відділу мали входити зв'язки із суміжними державами – Польщею, Чехословаччиною й Румунією, 2-го – з Британією й США, 3-го – з Болгарією, Угорщиною, Туреччиною, Грецією та Югославією. Четвертий відділ повинен був вирішувати питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для мирної конференції.

Планом передбачалося утворення й низки інших відділів – протокольного, правничого, консульського, друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, навчальної частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), швейної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо. З метою підготовки кадрів для посольств, місій та консульств передбачалося зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі й Чехословаччині, відповідно, по 2 і 6 чол., по Румунії – 1 і 4, по Великій Британії та США – по 2 і 9 чол. Загалом же штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів, мав становити 156 чол., з них 42 – в основних чотирьох відділах [13, 1, оп.23, спр.713, арк.1-6].

Отже, передбачувана О.Корнійчуком структура НКЗС УРСР загалом відповідала запропонованій ним же концепції діяльності зовнішньополітичного відомства й ґрунтувалась на визнанні примату загальносоюзних інтересів та використанні українського наркомату як філіалу союзного НКЗС. Водночас вона була налаштована на встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, тобто на дійсний вихід України на міжнародну арену.

Але до липня 1944 р. було утворено лише політичний відділ (завідувач – А.Плахін), що займався складанням етнографічних карт західноукраїнського регіону та історичних довідок до них, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Крім того, функціонували секретно-шифрувальний, протокольно-консульський і кадровий відділи та управління справами. За штатним розкладом на той час НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте реально в ньому разом із допоміжно-технічним персоналом налічувалося лише 40 чол. [13, 1, оп.23, спр.713, арк.33-35].

До того ж у розпал організаційної роботи, 11 липня 1944 р. по поверненні до Києва з Одеси, де О.Корнійчук проводив переговори з представниками союзних держав щодо можливості встановлення консульських зв'язків, він дізнався від М.Хрущова про увільнення з посади наркома. Як не дивно, це мотивувалося тим, що відомий драматург і керівник зовнішньополітичного відомства... не володіє іноземними мовами! М.Хрущов повідомив О.Корнійчука, що на його місце "рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.5].

Вже наступного дня Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ і заступником голови уряду було призначено Д.Мануїльського, того ж дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У його було обрано членом цього вищого партійного органу. На Заході утвердився погляд, що увільнення О.Корнійчука було пов'язане, головним чином, з міжнародною діяльністю його дружини – голови Спілки польських патріотів у СРСР, письменниці-комуністки В.Василевської, котра невдовзі, 21 липня, стала заступником голови Польсь-

кого комітету національного визволення, тобто промисловського тимчасового уряду Польщі. Отже, чоловік нібито мав зустрічатися за столом переговорів із власною дружиною, як представники різних держав [17, р.381].

Але, на нашу думку, причини кадрових змін у керівництві НКЗС УРСР були зумовлені внутрішніми аспектами української політики Кремля. Адже попередня посада О.Корнійчука (заступник наркома закордонних справ СРСР), як і радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці й доньки одного з лідерів Польської соціалістичної партії В.Василевської нікого не турбували. Інша справа, що О.Корнійчук виявив зайву активність у плануванні розбудови зовнішньополітичного відомства республіки, зокрема, щодо встановлення безпосередніх дипломатичних контактів України з іноземними державами. Йому – людині високого мистецтва – явно не вистачало ані "повного розуміння політичного моменту", ані практичного більшовицького досвіду Д.Мануїльського. Не випадково останній, крім наркомівської посади, став ще й заступником М.Хрущова в уряді, а в політбюро ЦК КП(б)У очолив "ідеологічну роботу".

На користь кандидатури Д.Мануїльського був і диплом юридичного факультету Сорбонни та знання кількох західноєвропейських мов, і участь у Військово-революційному комітеті при Петроградській раді, що керував жовтневим переворотом 1917 р., і багатолітнє головування в делегації ВКП(б) у Комінтерні та секретарювання в його Виконкомі, де Мануїльський відповідав за підривну роботу проти іноземних держав, і науковий ступінь доктора історичних наук та дійсне членство в Академії наук УРСР. Чималим був і дипломатичний багаж Д.Мануїльського, набутий на мирних переговорах між РСФРР і Українською Державою 1918 р. в Києві. Як це не дивно, але заступник голови російської делегації Х.Раковського справив досить приємне особисте враження на свого ровесника – керівника гетьманського зовнішньополітичного відомства Д. Дорошенка, якого важко запідозрити у симпатіях до більшовиків, та ще й "своїх" (Мануїльський народився в Кременецькому повіті Волинської губернії).

"В розмовах Мануїльський дуже часто схилювався з офіційного тону на товариський, – згадував український міністр, – якимось, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я півжартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели агітацію, Мануїльський заявив мені: "Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої агітації не вів!". Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого почуття гуманності... Події показали, що діяльність більшовицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але щодо самого Мануїльського, – робить дещо несподіваний висновок Д.Дорошенко, – то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентльменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачі й гуманного характеру. Як це погодити з іншою його діяльністю, як більшовицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крові, сліз і всякого горя, – хай розгадують психологи" [4, с.284-285].

Як член комісії з урегулювання відносин між радянськими республіками та розроблення конституційних засад СРСР, секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський активно підтримав сталінський план "автономізації" й залишався його прихильником навіть після того, як 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) на вимогу Леніна формально ухвалив федеративну концепцію союзної держави. Не випадково в одному з листів до Леніна Сталін проти-

ставляв "липового українця" Д.Мануїльського "нелиповому українцеві" Х.Раковському, що намагався відстояти суверенність УСРР. А на сумнозвісній IV нараді з національного питання у Москві 9 червня 1923 р. саме Д. Мануїльський першим звинуватив Х.Раковського і М. Скрипника у конфедералізмі. За це гострий на язик Л. Троцький свого часу влучно охрестив Д. Мануїльського "одним із найбільших ренегатів українського комунізму" [9].

Під час Великої Вітчизняної війни Д.Мануїльський служив у Раді воєнно-політичної пропаганди при Головному політуправлінні Червоної армії, а також працював заступником завідувача Інформаційним відділом апарату ЦК ВКП(б); у вересні 1943 р. він увійшов до складу комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань мирних договорів та повоєнного устрою. Тому, як уже зазначалося вище, призначення Д.Мануїльського 12 липня 1944 р. було цілком логічним кроком Кремля, недарма в інтелігентських українських колах поширилися чутки про можливу заміну голови РНК УРСР М.Хрущова "за перегини у національній політиці" вірним сталінцем – членом політбюро, секретарем ЦК ВКП(б) А.Ждановим [13, ф.1, оп.23, спр.1389, арк.5].

Не дивно, що перевіреному більшовику Д. Мануїльському було доручено розробити проект Положення про наркомати закордонних справ союзних республік. На відміну від аналогічного документу О.Корнійчука, в ньому не наголошувалося на необхідності налагодження прямих дипломатичних відносин республік СРСР з іноземними державами. Республіканські уряди лише могли ставити перед НКЗС СРСР питання щодо урегулювання в бажаному для них дусі взаємин із сусідніми країнами (кордони, відшкодування втрат під час окупації, дипломатичні представництва тощо). На час проведення політичних або торговельних переговорів Кремля з іноземними урядовими делегаціями відповідні зацікавлені республіканські НКЗС мали тільки "залучатися". Їхні працівники могли також включатися до складу загальносоюзних дипломатичних місій, передусім, у тих країнах, де були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт "к") [12, ф.4669, оп.1, спр.20, арк.2].

"Проект Мануїльського", що містив 11 пунктів, відрізнявся від "проекту Корнійчука" й посилено увагою до української еміграції. Це було спричинене як наростанням експансіоністських намірів сталінського керівництва на завершальному етапі війни, так і його занепокоєнням антирадянською настроєністю абсолютної більшості емігрантських угруповань, що псувало б новий міжнародний великодержавний імідж СРСР.

Зокрема, в пункті "в" Положення йшлося про необхідність "вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР". А в наступному пункті Д.Мануїльський навіть спробував поширити це завдання на Радянський Союз, наголошуючи на необхідності вивчення також "усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки", і навіть "радянських громадян іноземного походження" та їхньої "реєстрації з метою політичного контролю й ідейно-політичного обслуговування цих груп населення". Таким чином, поліцейські функції, що їх раніше в основному виконували радянські органи держбезпеки, нарком рекомендував частково передати республіканським зовнішньополітичним відомствам.

Пункти "а" і "б" проекту Положення стосувалися вивчення внутрішньої й зовнішньої політики суміжних держав, а також країн, у яких відповідні республіки СРСР певною мірою були політично чи економічно зацікавлені, чи в разі, коли діяльність окремих держав суперечила інтересам радянських республік.

Розвиваючи пропозиції свого попередника про підготовку республік СРСР до повоєнної мирної конференції, Д.Мануїльський вважав доцільним здійснити перевірку узагальнених Надзвичайною державною комісією із встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників даних про людські й матеріальні втрати та збитки, що їх завдали окупанти радянським республікам. Республіканські НКЗС мали також із санкції Москви організувати поїздки дипломатичних представників та іноземних журналістів на території, які були тимчасово окуповані.

В пункті "д" визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських НКЗС, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними всесвітньої історії, історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, сучасної світової політики, політичної й соціально-економічної географії, економіки й особливо іноземних мов (англійської, французької та мов прикордонних держав) [12, ф.4669, оп.1, спр.20, арк.1 зв.]. Завдяки зусиллям Д. Мануїльського, на підставі рішень РНК УРСР від 9 вересня й наказу наркома освіти П.Тичини від 18 жовтня 1944 р. в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка було відкрито факультет міжнародних відносин. Того ж року було здійснено прийом студентів одночасно на два курси – 19 і 42 чол. Навчання на факультеті спершу зводилося головним чином до підготовки практичних працівників НКЗС і мало переважно прикладний характер. Згодом, починаючи з 1948/49 навчального року, тут почали готувати вже за класичною університетською системою фахівців з двох спеціальностей – історії міжнародних відносин і міжнародного права.

Але в цілому "проект Мануїльського" не тільки суттєво обмежував участь союзних республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її нанівець. У концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання союзного центру використовувати республіканські НКЗС лише в якості своїх допоміжних філій, що мали слухняно вирішувати геополітичні й пропагандистські завдання сталінської дипломатії.

Щоправда, певний час після призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УРСР Кремль продовжував досить уміло розігрувати "українську карту" на міжнародній арені. Під час передачі повноважень від О.Корнійчука до Д.Мануїльського в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що "утворений в березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться... в такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами" [13, ф.1, оп.23, спр.713, арк.30].

І надалі представники НКЗС УРСР на зустрічах із членами зарубіжних делегацій висловлювали впевненість у встановленні найближчим часом дипломатичних відносин. Так, на запитання міністра закордонних справ коаліційного уряду Югославії – колишнього бана автономної Хорватії І.Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має уряд УРСР намір встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими державами, завідувач консульсько-протокольним відділом К.Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, створені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки [13, ф.1, оп.23, спр.713, арк.58].

Навіть під час Установчої конференції ООН у Сан-Франциско в травні 1945 р. Д.Мануїльський наголошував на тому, що Україна готова в будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною [5, 1945, 29 мая]. Серед держав, із якими вже найближчим часом передбачалося встановлення прямих контактів, найчастіше називалися Польща і Чехословаччина. Їхні промословські уряди також неодноразово висловлювали бажання налагодити безпосередні дипломатичні зв'язки з Києвом, так, чехословацький президент Е.Бенеш улітку 1945 р. заявив про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку [16, р.106].

Показово, що першим поздоровив О.Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР саме чехословацький посол у Москві – майбутній голова уряду Національного фронту Чехословаччини З. Фірлінгер. "Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост, – писав нарком у вітальній телеграмі чеський посол, – буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Переконали, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі" [6, 1944, 11 лютого].

Але іноземні аналітики-міжнародники не мали жодних сумнівів щодо дійсних, а не декларативних повноважень республіканських НКЗС на міжнародній арені, вказуючи, по-перше, на невинуватість з правового погляду дублювання республіканських і союзних представників у міжнародних організаціях, а по-друге – на те, що союзні республіки не здатні виконувати свої зовнішньополітичні повноваження без дозволу й допомоги Центру. "Дезінтеграція союзного НКЗС, – наголошували британські аналітики, – не звільнить його філії в республіках від здійснення Центром функцій надзвичайного контролю і передовсім щодо проведення його зовнішньої політики" [15, р.154-155].

Та і всередині НКЗС УРСР поступово почали усвідомлювати дійсне місце й роль зовнішньополітичного відомства союзної республіки. Коли навесні 1945 р. Одеський обком КП(б)У в зв'язку з прибуттям до міста значної кількості іноземців порушив питання про відкриття в ньому представництва НКЗС УРСР, працівники останнього не наважилися запропонувати союзному наркоматові свої послуги. Завідувач оргвідділом республіканського НКЗС А.Плахін у листі до 3-го секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка зазначав: "Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР, чи від НКЗС УРСР. Тому мені здається, краще не згадувати в листі (до Москви. – Авт.) про це, що я і зробив" [13, ф.1, оп. 23, спр. 1444, арк.1]. У Кремлі питання було вирішене без консультацій із Києвом: 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР дійсно відкрив дипломатичне агентство в Одесі й відрядив до "південної Пальміри" з Москви дипагента з певним штатом.

І все ж позитивні наслідки створення зовнішньополітичного відомства Радянської України після більш, ніж двадцятирічної вимушеної перерви, були безсумнівними. Це стосувалося не лише появи поняття "держава Україна" в назвах матеріалів тогочасної закордонної преси й формального набуття УРСР статусу суб'єкта міжнародного права, а й політичних зрушень усередині неї. Сам факт "виходу республіки на міжнародну арену", безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що варта повноцінного представництва в світовій спільноті. Підвищення значу-

щості українського питання в СРСР обернулося новою загрозою для радянської тоталітарної системи, з якою вона мусіла справлятися протягом кількох післявоєнних десятиліть, але так і не змогла подолати.

Одночасно з показною метушнею навколо можливості встановлення безпосередніх зносин Української РСР з іноземними державами, сталінська дипломатія вчинила потужний тиск на партнерів по антигітлерівській коаліції з приводу членства Радянських республік в ООН. В останній день роботи першого етапу підготовчої конференції з вироблення Статуту ООН у Думбартон-Оксі за участю представників СРСР, США і Великої Британії – 28 серпня 1944 р. – голова радянської делегації, посол СРСР у США А.Громико зробив заяву про те, що в числі первісних членів майбутньої міжнародної організації безпеки і співпраці мають увійти всі союзні республіки.

Це викликало роздратовану реакцію з боку президента США Ф.Рузвельта, тому вдруге проблема була піднята наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим лише через півроку – 6 лютого 1945 р. на Кримській (Ялтинській) конференції "великої трійки". Але на цей раз Кремль змінив тактику і вирішив поступитися в малому, щоб зберегти головне, – йшлося вже не про прийняття всіх республік, а про те, "щоб три, чи, принаймні, дві з радянських республік перебували серед ініціаторів міжнародної організації". Малися на увазі Українська, Білоруська і Литовська РСР, що "зазнали найбільших жертв у війні і були першими територіями, на які вторглись німці". До такої пропозиції несподівано досить прихильно поставився британський прем'єр В. Черчилль, який сам був зацікавлений у забезпеченні членства в ООН для домініонів Британської співдружності – Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південноафриканського Союзу, а також Індії, що стояла напередодні деколонізації.

Наступного дня, 7 лютого 1945 р., вже особисто Сталін нагадав співрозмовникам про прийняття України і Білорусі в члени-засновники ООН, тим самим погодившись зняти з обговорення кандидатуру Литви. Як конфіденційно інформував тоді свого держсекретаря Е.Стеттініуса американський президент, кремлівський диктатор у приватній розмові зізнався, що його позиція в Україні дуже непевна, а її голос є потрібним для збереження єдності СРСР. "Президент був обурений свого часу радянською вимогою в Думбартон-Оксі надати голоси для кожної з 16 республік, – згадував Е.Стеттініус. – Він сказав мені, що було б цілком логічним, якби ми вимагали для нас 48 голосів. Однак тепер він сказав мені, що, зважаючи на географію і населення, він більше не думає, ніби російська вимога додаткових голосів для України і Білорусі є нерозумною" [20, р.18-19].

Компромісний варіант вирішення проблеми був зафіксований у підсумковому протоколі роботи Ялтинської конференції від 11 лютого 1945 р., де зазначалося, що "коли відбуватиметься конференція про всесвітню організацію, делегати Сполученого Королівства і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення до первинного членства двох Радянських Республік, а саме, України та Білорусі". Але в оприлюднених тоді документах конференції рішення про допуск до членства в ООН двох радянських республік не згадувалося.

Тому коли в березні 1945 р. повідомлення про зобов'язання США підтримати згадану вимогу Кремля просочилися в американську пресу, це спричинило доволі активну критику "акул пера". Президент Ф.Д.Рузвельт розпорядився терміново опублікувати офіційну заяву, що підтверджувала прийняте Сполученими Штатами зобов'язання. "До речі, – згадував пізніше Е.Стеттініус, – заперечень проти нашої згоди на негайне надання додаткових голосів у Асамблеї ООН Україні і Білорусі, по суті,

не було. В ході дебатів у Сенаті про ратифікацію Статуту ООН це питання навіть не зачіпалося" [8, с.372-373].

Як і планувалося, 5 березня 1945 р. держдепартамент США від власного імені, а також Британії, СРСР і Китайської Республіки надіслав запрошення на Установчу конференцію ООН у Сан-Франциско на 25 квітня урядам 40-ка держав світу. Але Українська й Білоруська РСР у цьому списку не значилися з огляду на брак технічного погодження ухваленого на Ялтинській конференції питання про надання для СРСР трьох місць в Асамблеї новостворюваної Організації. Лише 23 квітня, за два дні до відкриття Установчої конференції ООН, нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю ухвалила спільне рішення про запрошення на неї української й білоруської делегацій.

26 квітня 1945 р. уряди УРСР і БРСР передали всім делегаціям конференції Об'єднаних Націй заяви з бажанням приєднатися до проєктованої міжнародної організації безпеки й узяти участь у її конференції в Сан-Франциско. Звернення підписали голова РНК УРСР М.Хрущов і нарком закордонних справ Д.Мануїльський. Водночас був поширений урядовий Меморандум УРСР, де наголошувалося, що її територія в 578 тис. км² оформилася тоді, коли "протягом 1939-1940 років Західна Україна, Північна Буковина і населена українцями частина Бессарабії на підставі вільного волевиявлення свого населення возз'єдналися з Радянською Україною" [11, с.88].

Отже, незважаючи на міжнародно-правову невирішеність питання про західні кордони СРСР (і відповідно УРСР) з Польщею, Чехословаччиною й Румунією, українська радянська дипломатія настільки була впевнена в безсумнівності власних прав на возз'єднанні в 1939–1940 рр. території, населені до того ж переважно українцями, що не побоялася включити відповідні територіальні вимоги до важливого міжнародного документу. Таким чином, прийняття Української (й Білоруської) РСР до складу ООН, здійснене на підставі згаданих звернення й меморандуму, означало б міжнародно-правове визнання територіальних прав УРСР і цілісності її "возз'єднаних" теренів з боку решти держав-членів ООН.

27 квітня 1945 р. – на другому пленарному засіданні Установчої конференції ООН одностайно була ухвалена резолюція про включення Української та Білоруської РСР до т.зв. "initial members", а 30 квітня Виконавчий комітет зібрання надіслав урядам УРСР і БРСР офіційні запрошення відрядити своїх делегатів до Сан-Франциско. Вже наступного дня – 1 травня 1945 р. (тобто до офіційного прибуття делегації) представник Української РСР був включений до складу Комітету № 1 із загальних питань і був обраний головою комісії № 1 цього комітету – "Преамбула. Цілі. Принципи". Таким чином, представник квазідержави, чий західні кордони на той час іще не були остаточно юридично оформлені, мав керувати розробленням принципів засад діяльності ООН.

Показово, що повідомлення про запрошення УРСР і БРСР стати членами-засновниками ООН було опубліковане в "Радянській Україні" лише 3 червня 1945 р., причому з інформації випливало, що ініціатива в цьому запрошенні виходила... від делегації СРСР. Зазначалося також, ніби "представники Радянського Союзу висловили згоду з пропозицією США, заявивши, що можна було б довести кількість голосів Сполучених Штатів Америки в Асамблеї до трьох" [6, 1945, 3 червня].

Вже 1 травня 1945 р. українська делегація на чолі з Д.Мануїльським (усього 12 чол.) вилетіла через Москву, Сибір і Канаду до США, до неї увійшов цвіт тогочасної політичної й культурно-наукової еліти республіки: заступник Голови РНК УРСР І.Сенін; віце-президент АН УРСР, засновник української школи біохіміків

О. Палладін; директор Інституту історії АН УРСР, професор М.Петровський; ректор Київського університету ім. Т.Шевченка, основоположник тектоорогенії, професор В.Бондарчук; член-кореспондент АН УРСР, один із фундаторів порівняльної фітоекології П.Погребняк.

З 6 травня члени української делегації активно включилися в роботу комісії і комітетів конференції, а Д.Мануїльський, який за рівнем наближеності до Сталіна фактично очолював усе радянське представництво, й був удостоєний честі сформулювати й очолити першу комісію першого комітету, що готувала текст преамбули і першого розділу Статуту ООН – "Цілі і принципи" міжнародної організації. Український нарком також брав участь у роботі першої комісії третього комітету, де розглядалися структура і процедурні питання Ради Безпеки. І.Сенін увійшов до комітету, що розробляв положення про Раду Безпеки ООН, О.Палладін взяв участь у роботі комітету, який розглядав питання членства держав в ООН, В.Бондарчук і М.Петровський працювали в комітетах, що визначали повноваження Генеральної асамблеї й Економічної та соціальної ради (ЕКОСОП), а П.Погребняк – у комітеті з розроблення положень про Міжнародний суд ООН.

В опублікованих документах делегації УРСР міститься понад десять поправок і пропозицій її членів, що стосувалися власне тексту Статуту ООН, тимчасових правил (правило 73) Генеральної Асамблеї ООН, щодо біженців і переселенців та переміщених осіб, представництва неурядових організацій в ЕКОСОП ООН тощо. В першій із поправок, внесеної делегацією УРСР 14 травня, йшлося про право на працю, а в другій – до розділу IV ст.3 Статуту від 6 червня про те, що ця стаття не "встановлює будь-яких обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними" до різних органів як міжнародних організацій, так і урядових структур.

Наступну поправку було зроблено 17 червня до пропозиції делегації США щодо процедури голосування в ООН. Американські дипломати наполягали проводити його за схемою простої більшості, а українська делегація, як і радянська в цілому, запропонувала проведення голосування більшістю в дві третини голосів. Зрештою, учасники обговорення погодилися рішення з важливих питань, як-то рекомендації щодо миру й безпеки, чи вибори непостійних членів Ради Безпеки, проводити більшістю в дві третини держав-членів, а з інших питань – простою більшістю. Водночас представники УРСР підтримали пропозицію делегації США щодо назви організації міжнародного співробітництва й безпеки, яку свого часу оприлюднив Ф.Д.Рузвельт, – ООН. Спільно з іншими делегаціями українські представники рішуче виступили проти залучення до ООН колишніх прибічників нацистської Німеччини й фашистської Італії, зокрема, франкістська Іспанія й салазарівська Португалія були прийняті в ООН лише 14 грудня 1955 р. (разом із Австрією, Албанією, Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною й Фінляндією).

22 травня 1945 р. Д.Мануїльський дав прес-конференцію для журналістів, акредитованих у Сан-Франциско, й наголосив: "Багато хто уявляє собі взаємовідносини між нашими республіками й загальносоюзним урядом так, як склалися історично взаємовідносини між урядом Вашингтона і окремими штатами. Це помилка... Це союз рівноправних окремих національних держав, кожна з яких має національну державну суверенність, має свою конституцію, свій окремий парламент" [11, с.88]. А 26 червня, одним із перших, він підписав одноголосно схвалені попереднього дня Статуту ООН і Міжнародного Суду. Взагалі, Д.Мануїльський справив велике враження на делегатів Установчої кон-